
ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՆԱՆՑ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ԸՆԴՀԱՏԱԿՅԱՓՈԽԼԻՆ (1986-1988ԹԹ.)

ԻՍԿՈՒՀԻ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ

1980-ական թվականներին ԽՍՀՄ-ը տնտեսական և քաղաքական խոր ճգնաժամի մեջ հայտնվեց: 1985 թվականին կուսակցության 27-րդ համագումարը (1986թ.) որոշեց համատարած վերակառուցել երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառները: Սակայն այդ որոշումները, որոնք հայտնի են «Վերակառուցում» անվանումով, չէին կարող իրականանալ և արմատական փոփոխություններ առաջ բերել հասարակության մեջ: Պատահական չէ, որ ձեռնարկված միջոցառումները ոչ միայն չբարելավեցին ԽՍՀՄ-ի տնտեսական վիճակը, այլև 1980-ական թվականների վերջերին երկրի սոցիալ-տնտեսական կացությունն ավելի վատթարացավ:

Կենտրոնական իշխանությունների անկարողությունը՝ լուծելու սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, ազգամիջյան հարաբերությունների ոլորտներում կուտակված հիմնախնդիրները, խորացրեց Խորհրդային Միության ժողովուրդների անվստահությունը նրանց հանդեպ: ԽՍՀՄ-ում գրեթե համատարած բնույթ ընդունեց անկախության ձգտումը, որն էլ ավելի սրեց ազգամիջյան հարաբերությունները:

Հռչակված «Վերակառուցման» ընթացքում ազգային հարցին յուրահատուկ արժեք տրվեց, և այն առաջին պլան մղվեց Արցախում, որտեղ պայքարը, ընդհանուր առմամբ, չէր դադարել: Ոգեշնչված արմատական փոփոխություններ ենթադրող «Վերակառուցման» քաղաքականության հռչակմամբ, կրկին բարձրացվեց դեռևս 1920-ական թվականներից չլուծված Ղարաբաղյան հիմնահարցը¹:

Լեռնային Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության ազգային-ազատագրական շարժումը երբեք էլ հանկարծակի չի սկսվել, այն հասունացել էր տասնամյակների ընթացքում: Հետևաբար, խաղաղ ցույցերում ու հանրահավաք-

¹ Нагорный Карабах: Историческая справка, Ереван, 1988, с. 8.

ներում առաջ քաշված խնդիրները նորություն չէին: Սակայն խորհրդային կայսերապետության պայմաններում միութենական Կենտրոնի հանցավոր թող-տվությամբ ու քաջալերմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից այն հակազդվեց ուժային ճնշումներով: Ադրբեջանն իր առջև դրել էր հստակ նպատակ՝ ունենալ ադրբեջանական (թուրքացված) Արցախ: Ահա թե ինչու սկիզբ առավ արցախյան շարժումը, որը նոր էջ բացեց հայոց պատմության մեջ: Խնդիր դրվեց վերականգնել պատմական արդարությունն ու Արցախը վերամիավորել մայր հայրենիքին՝ Խորհրդային Հայաստանին:

1985-1987թթ. Արցախում թանձրացավ բնակչության դժգոհությունը, ինչը հանգեցրեց լայն բացատրական աշխատանքների ծավալմանը ԼՂԻՄ ճնշող մեծամասնություն կազմող էթնիկ հայ բնակչության շրջանում: ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի հետ վերամիավորելուն միտված քարոզչական աշխատանքներն ակտիվացան, մանավանդ 1986թ. ամռանը: Անհրաժեշտ է շեշտել, որ այդ ժամանակ էլ ազգային-ազատագրական պայքարի ուշագրավ ու կարևոր առանձնահատկություններից էր կանանց զանգվածային մասնակցությունը: Այս անժխտելի իրողությունը քանիցս արձանագրվել է ժամանակաշրջանի տարեգիրների և ուսումնասիրողների կողմից. «Կանայք, հատկապես կանայք և աղջիկները,- գրում է Ղարաբաղյան շարժման տարեգիր Բագրատ Ուլուբաբյանը 1988-ի փետրվարյան հանրահավաքներից ստացած իր տպավորություններում: - Որքան խելոք, արդար ու վարակիչ են նրանց խոսքերը: Նրանք ինչպիսի՜ տրամաբանական հյուսվածքի մեջ են առնում իրենց կյանքի ցավն ու հոգսը, պայքարի կամքն ու վճռականությունը, հաղթանակի հույսն ու հավատը»²: Իսկ ակադեմիկոս Վլադիմիր Խոջաբեկյանն արձանագրել է. «Նորից հայ կինը հանդես եկավ ոչ միայն որպես արդարության վերահաստատման համար մղվող պայքարի ոգեշնչման աղբյուր, այլև նրա ակտիվ մասնակից: Ի դեմս միտինգների մասնակցող հայ կնոջ հպարտ, անձնուրաց, շեշտադրված կեցվածքի ու պահելաձևի, մենք նորից հանդիպեցինք Մամիկոնեից Մեծ տիկնոջ ֆենոմենը մարմնավորող խրոխտ ու հողեղեն կերպարին»³:

Այսպես, երբ խնդիր դրվեց վերականգնել պատմական արդարությունը և Արցախը վերամիավորել մայր հայրենիքին՝ Խորհրդային Հայաստանին, հայ կինը հանդես եկավ ոչ միայն պայքարի գաղափարակիր ու կազմակերպիչ, հասարակական-քաղաքական գործիչ, այլև հայրենիքի պաշտպան:

² Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրությունը, Երևան, 1997, էջ 10:

³ Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991, էջ 25:

1985թ. հունիսից մինչև 1986թ. մայիսն ընկած ժամանակահատվածում ժամանակակիցների վկայությամբ Ղարաբաղյան շարժումը դրսևորվում էր ոչ մեծ հավաքներով, որոնց շատ քիչ մարդ էր մասնակցում: Շարժման ղեկավարներից Իգոր Մուրադյանի վկայությամբ 1986-1987թթ. Ստեփանակերտում ստորագրահավաքը հիմնականում իրականացվում էր քաղաքի բուժպոլի-կլինիկայի գրանցման բաժնի աշխատողների օգնությամբ⁴: Կանանց մասնակցությամբ իրականացվող «կիսաբացահայտ» գործունեությունը համակարգվում էր շարժման կազմակերպիչների կողմից, որոնց շնորհիվ ընդհատակյա աշխատանքներ ներգրավվեցին նաև Ստեփանակերտի մանկավարժական ինստիտուտի հայկական բաժնի մի խումբ ուսանողներ:

Շարժման կազմակերպիչները, որոնց շարքերում մեծ թիվ էին կազմում կանայք, սկզբում բնակչության հետ իրականացնում էին գաղափարական աշխատանքներ՝ գաղտնի թռուցիկների պատրաստում և տարածում: Թռուցիկների տարածմանը մասնակցում էին հիմնարկ-ձեռնարկությունների աշխատողներ. յուրաքանչյուր կոլեկտիվում կային մարդիկ, ովքեր արագ տարածում էին թռուցիկները: Սկսված ընդհատակյա աշխատանքներն ունեին մեկ նպատակ, ինչին կանայք մասնակցելով փորձում էին իրենց ներդրումն ունենալ խնդրի լուծմանը: Այնուհետև նրանց մասնակցությամբ սկսվեցին ստորագրահավաքները, որը կատարվում էր խիստ գաղտնի: Այն իրականացվեց 1986-1987թթ. «Լեռնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու օգտին»⁵: Ապա սկսվեց հեռագրերի և հանրագրերի ձևակերպումը: Այդ ամենն արվում էր հանուն համազգային նշանակության խնդրի լուծման: Գործող խմբերը ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու խնդրանք-պահանջով, ինչպես նաև շրջանի բնակչությանը հուզող այլ խնդիրների առնչությամբ հանրագրեր էին ուղարկում շրջանային ու մարզային ատյաններին, Ադրբեջանական ԽՍՀ, Հայկական ԽՍՀ բարձրագույն ղեկավար մարմիններին և Կենտրոնին: Եթե կազմակերպիչների մի մասն աշխատանքներ էր տանում Մոսկվա մեկնող պատվիրակություններին հանձնելու նպատակով հանրագրերի պատրաստման ուղղությամբ, ապա մեկ այլ խումբ նախապատրաստում էր կոլտնտեսություններում անցկացվող հաշվետու ժողովների օրակարգային հարցը ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու մասին: Համարյա մարզի բոլոր հաստատություններում ընդհատակյա գործունեություն էր ծավալվել:

⁴ Աբրահամյան Հ., Մարտնչող Արցախ 1917-2000, հատոր Գ, Երևան, 2007, էջ 18:

⁵ Նույն տեղում, էջ 17:

Ստեփանակերտում այդ աշխատանքներից անմասն չմնացին նաև Արաքսյա Հայրապետյանը (խոհարարուհի) և Վալյա Մեհրաբյանը (Ղարմետաքս կոմբինատի աշխատակից)⁶, կանայք, ովքեր կանգնած էին շարժման ակունքներում և անտեսելով սպառնացող վտանգն ու հանդիպող դժվարությունները՝ մտան պայքարի հորձանուտ:

Այդ օրերին տիրող բարոյահոգեբանական մթնոլորտի մասին Արցախի պետական համալսարանի (ԱրԴՀ) պրոֆեսոր, Ղարաբաղյան շարժման ակտիվ մասնակից Լենա Գրիգորյանը հետագայում գրում է. «Հիմա, երբ ամեն ինչ վաղուց հետևում է մնացել, շատ դյուրին կարող է թվալ այդ ամենը, սակայն այն ժամանակ միանգամայն այլ էր մթնոլորտը: Աշխատում էինք ադրբեջանական բաժնի հետ՝ կողք կողքի: Նախընտրեցի դիմել առավել վստահություն ներշնչող գործընկերներիս: Զգուշորեն բացատրեցի, թե ինչն ինչոց է: Եվ ի զարմանս ինձ, ոմանք կտրականապես հրաժարվեցին, ոմանք քաղաքավարությամբ մերժեցին՝ մտերմաբար խորհուրդ տալով, որ հեռու մնամ նման բաներից, որոնց վերջը բանտախուցն է»⁷:

Հատկանշական է, որ «Վերակառուցման» տարիներին ժողովրդի մի մասի մոտ առկա էին անտարբերությունն ու վախի զգացողությունը, որը կոտրելու նպատակով հայրենասեր ուժերը քարոզչական առավել ծավալուն գործ սկսեցին կատարել: Արցախը Հայաստանին վերամիավորելուն միտված քարոզչական աշխատանքներ էր կատարում նաև 1986թ. Ստեփանակերտում հիմնված «Արցախյան միություն» ընդհատակյա կազմակերպությունը⁸, որը ղեկավարվում էր 11 հոգուց բաղկացած կոմիտեի կողմից և ուներ ծրագիր ու կանոնադրություն: Արմատավորված անտարբերությունն ու վախի զգացողությունը կոտրելու նպատակով «Արցախյան միություն»-ը և հայրենասեր մյուս ուժերը քարոզչական առավել ծավալուն գործ սկսեցին կատարել: Կազմակերպության բաժանմունքներ հիմնվեցին նաև մարզի շրջաններում: Դրանում կանայք ներգրավված էին նաև ղեկավար կազմում: ԼՂԻՄ Մարտունու շրջանի բաժանմունքի ղեկավարներից էր շրջխորհրդի գործկոմի պլանային հանձնաժողովի նախագահ Անգելինա Հովսեփյանը⁹: Վերջինիս վկայությամբ, 1986թ. ընդգրկվելով շարժման կազմակերպիչների գաղտնի խմբի մեջ, ինքը մասնա-

⁶ «Շարժում 88», 20 փետրվարի, 2008, թիվ 2:

⁷ «Հայրենյաց պաշտպան», Ստեփանակերտ, 2003, 18 մարտի:

⁸ Դեռևս 1986թ. հուլիսին Ստեփանակերտում հիմնված ընդհատակյա կազմակերպությունը 1987թ. ստացավ «Արցախյան միություն» անունը:

⁹ «ԼՂ Հանրապետություն», Ստեփանակերտ, 1988, 22 հունվարի:

կից դարձավ ստորագրահավաքների կազմակերպմանը: Նրան հանձնարարված էր տեղեկություններ պատրաստել վերջին տասը տարիներին շրջանի սոցիալ-տնտեսական վիճակի մասին՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմ ներկայացնելու նպատակով: Ամեն ինչ կազմակերպվում էր նախատեսված ծրագրերի համաձայն, բոլորը գիտակցում էին սկսած գործի կարևորությունը և աշխատում էին մեծ նվիրումով: Միությունը 1987թ. ամռանը և աշնանն իրագործեց իր նվազագույն ծրագիրը՝ հավաքելով ավելի քան 80 հազար ստորագրություն, որը նոյեմբերի վերջին ներկայացվեց ԽՄԿԿ Կենտկոմին¹⁰: Անկասկած, գաղտնի գործունեություն ծավալվեց ԼՂԻՄ-ի բոլոր շրջաններում, որում կանայք հանդես էին գալիս ակտիվությամբ:

1987թ. Մարտունու շրջանի տեղական կազմակերպիչների և ակտիվիստների շարքերը համալրած կանայք՝ Ռիտա Գևորգյանը (Մարտունու կենտրոնական գրադարանի տնօրեն), Սիլվա Բալայանը (Մարտունու կոմերիտշրջկոմի քարտուղար), Սիլվա Խաչատրյանը (լրագրող), նախաձեռնում և իրականացնում էին մասնավորապես գաղտնի ստորագրահավաքներ, կատարում գաղափարախոսական աշխատանքներ, կազմակերպում գաղտնի ժողովներ¹¹: Նույն աշխատանքներն իրականացվում էին նաև Մարտակերտի շրջանում, որտեղ ընդհատակյա կազմակերպության առավել ակտիվ գործիչներից էր Ժաննա Խուրշուդյանը¹²: Նա մասնակցում էր մարզի գաղտնի խմբերի հավաքներին, թոռուհիների տարածմանը և ստորագրահավաքին: Իհարկե, շրջանի գյուղերում դա իրականացվում էր համակիրների օգնությամբ, որոնց շարքերում մեծ թիվ էին կազմում շրջկենտրոնի և գյուղերի կանայք: Հարկ է նկատել, որ նրանց հիմնական մասը մտավորականներ էին: Թեկուզ գաղտնի, իրականացվող աշխատանքները նպաստեցին Հայաստանի հետ Արցախի միավորման պահանջի բարձրացմանը: Դրան հակառակ բոլորովին այլ ծրագրեր հասունացան Ադրբեջանի կառավարողների մոտ: 1987թ. բացահայտ

¹⁰ «ԼՂ Հանրապետություն», 1988, 21 հունվարի: 1988թ. փետրվարի 14-ին Հայկոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ. Դեմիրճյանին Իգոր Մուրադյանի իղած դիմումում նշվում է, որ ստորագրահավաքին մասնակցել են 51-52 հազար մարդ: Սա իրական է: Սակայն հետագայում նույն հեղինակը «Հայոց աշխարհ» թերթում (20.01.1998) հրապարակած հուշերում ստորագրահավաքին մասնակիցների թիվը ցույց է տվել 125 հազար, որն անհավանական է: Հայության կոչերն ու դիմումները ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար, Երևան, 2014, էջ 13:

¹¹ «Ամարաս», Մարտունի, 2008, 15 փետրվարի:

¹² **Բեգլարյան Հ.**, Արցախ-Նամե, Ղարաբաղյան շարժում, գիրք Գ, Ստեփանակերտ, 2006, էջ 89:

դարձան հայերին բռնի տեղահանելու նրանց ձգտումները հատկապես Հյուսիսային Արցախում: Առաջին քայլերը նրանք կատարեցին հին ու հզոր արմատներ ունեցող հայկական Չարդախլու գյուղում, որի համախմբումը վստահություն էր ներշնչում շրջակա հայկական գյուղերի ամբողջ խմբին: Մի քանի ամիս շարունակված բռնությունները հասան նրան, որ ոստիկանության կազմակերպած ուժերով շուրջ 200 աղորբեջանցիներ զինված հարձակում գործեցին հայկական գյուղի վրա: Հանրապետական և կենտրոնական իշխանության մարմիններն ամեն կերպ քողարկեցին այդ երևույթը: Միայն «Սելսկայա ժիզն» կենտրոնական թերթում, այն էլ շատ ուշացումով, հաջողվեց նկարագրել, թե ինչպիսի բռնություններ ու ապօրինություններ են կատարվել հայերի նկատմամբ Չարդախլու գյուղում¹³: Հանուն հայրենիքի ազգային գոյատևման և մայր Հայաստանի միավորման, Հյուսիսային Արցախի հայերին մնում էր 1987թ. միանալ ստորագրահավաքին և համագործակցել ԼՂԻՄ-ում գործող ընդհատակյա խմբերի հետ: Տեղի կանայք ևս մասնակցում էին իրականացվող նախաձեռնություններին և այդ փուլում մի շարք աշխատանքներ կատարում հանուն նպատակի:

Թե՛ Ստեփանակերտում և թե՛ մարզի շրջկենտրոններում շարունակվում էին ընթանալ գաղտնի ժողովներ, հանդիպումներ, որտեղ որոշումներ էին ընդունում Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու կարևորության մասին: Գաղտնի խմբերի առաջնահերթ խնդիրներից էր նախաձեռնող խմբերի ստեղծումը, որն իրականացվեց 1987թ.: Արդեն սեպտեմբերին Ասկերանի շրջանի գրեթե բոլոր գյուղերում գործում էին նման խմբեր, որոնք ակտիվ համագործակցության մեջ էին շրջկենտրոնի իրենց համախոհների հետ: 1987թ. Ասկերանում քիչ չէին շրջանի տեղական կազմակերպիչները և ակտիվիստները, որոնց շարքերում էր Ժենյա Մովսիսյանը: Նրա և շատ ուրիշ կանանց մասնակցությամբ մի շարք աշխատանքներ էին տարվում շարժման գաղտնի փուլում, որը նպատակ ուներ պայքարն ընդհատակյա փուլից հանելու, դարձնելու համաժողովրդական:

Ասկերանում առաջին նախաձեռնող խմբերից էր նաև շրջանային «Կարմիր դրոշ» թերթի խմբագրակազմը: Շարժման սկզբում գրված համարձակ հոդվածները, որոնք չէին տպագրվում «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում, անպայման տեղ էին գտնում Ասկերանի շրջանային թերթում: Այս աշխա-

¹³ «Сельская жизнь», Москва, 1987, 24 декабря.

տանքներին մասնակցում էր նաև լրագրող Ծովինար Գրիգորյանը¹⁴։ Կային նաև մարդիկ, ովքեր թեպետ ընդգրկված չէին նախաձեռնող խմբերի մեջ, բայց և մասնակցում էին նախապատրաստական աշխատանքներին։ Այստեղ գործող նախաձեռնող խմբերում ընդգրկված կանայք (Միրա Ավանեսյան, Նորա Առուշանյան, Մելանյա Առուշանյան, Գրետա (Ջեմմա) Թամրազյան), շրջկենտրոնում թողնվածներ տարածելուց, ստորագրահավաքներ կազմակերպելուց բացի, քարոզչական աշխատանքներ էին տանում նաև գյուղերում։ Ստորագրություն վերցնում էին նրանցից, ովքեր համակված էին նույն այդ գաղափարով՝ ԼՂԻՄ-ի վերամիավորում մայր հայրենիքին։ Կին ակտիվիստների վկայությամբ ձևաթղթերը, որոնցում պետք է նշվեին ստորագրողի անձնագրի համարն ու հասցեն, նրանք բաժանում էին և օրվա մեջ երկու անգամ այցելում «Կարմիր դրոշ» թերթի խմբագրատուն՝ հավաքած ստորագրությունները հանձնելու համար։ Այդ աշխատանքները կատարվում էին խիստ գաղտնի¹⁵։ Միաժամանակ կանայք մասնակցում էին նաև գաղտնի հավաքներին, որն էլ 1986-1987թթ.-ից վերածվեց ընդհատակյա քաղաքական կազմակերպության։

Նամակների, դիմումների, հանրագրերի հոսքը Հաղրուփի շրջանից սկսվեց դեռևս 1986 թվականից։ Այստեղ ևս ընդհատակյա աշխատանքներին մասնակից կանայք ամենուրեք ստորագրահավաքներ էին կազմակերպում՝ արդյունքները Մոսկվա ուղարկելու համար։ Հավատ կար, որ գորբաչովյան «Վերակառուցումը», նոր մտածողությունը հնարավոր կդարձնեն հեշտությամբ լուծելու բարձրացված հիմնահարցերը։ Մասնավորապես, խմբի նախաձեռնությամբ կազմված և Հաղրուփի շրջգործկոմին ուղղված հանրագրում հաղրուփցիները պահանջում էին լուծել Հաղրութում հայկական հեռուստաալիք ունենալու հարցը և դիմել Մոսկվային՝ Արցախի հարցին արդարացի լուծում տալու համար։ 1987թ. հաղրութցիները հանրագրով, այդ թվում՝ նաև կին ակտիվիստների ստորագրությամբ (Էլզա Աբրահամյան, Անիկ Հայրապետյան, Սիրվա Պողոսյան) դիմում են ԽՄԿԿ ԿԿ գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովին՝ խնդրելով լուծել ազգային պահանջատիրության հարցը՝ ԼՂԻՄ-ը վերամիավորել մայր Հայաստանին¹⁶։

Այսպես, հայկական հեռուստաալիքի հարցը չլուծվեց, միևնույն ժամանակ Հաղրութում սկսվեցին ճնշումները նախաձեռնող խմբի անդամների հան-

¹⁴ Ծովինար Գրիգորյանն այժմ աշխատում է Արցախի հանրային ռադիոյում՝ որպես առաջատար խմբագիր։

¹⁵ ԼՂՀ Ասկերանի շրջանային արխիվ (ԱՇԱ), ֆ.1, ց.1, գ.46, թ.4։

¹⁶ Նույն տեղում, Հաղրութի շրջանային արխիվ (ՀՇԱ), ֆ.1, ց.3, գ. 24, թ.5։

դեպ: Այնուամենայնիվ, շարժումը հետզհետե ավելի ու ավելի էր ծավալվում՝ մասնակից դարձնելով շրջանի բոլոր գյուղերը: Ընդհատակյա խմբերը, մեկը մյուսի հետ համագործակցելուց բացի, ունեին առանձին տեղական խմբեր, որոնց միջոցով իրականացվում էին մի շարք ներքին կազմակերպչական աշխատանքներ: Ստեփանակերտում ակտիվ տեղական կազմակերպիչների շարքերում էին Անահիտ Եղիազարյանը, Աղավնի Դանիելյանը, Քինա Հովհաննիսյանը¹⁷:

1988-ի սկզբներին շարժումը նոր, հուժկու թափ առավ: Անհրաժեշտ էր ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու մասին Հռչակագիրը համաժողովրդական քննարկման դնել ու համապատասխան որոշում կայացնել:

Շարժման նախաձեռնող խմբերը կազմեցին ժողովների անցկացման ժամանակացույց, որը հիմնականում համապատասխանեցվեց ԼՂԻՄ-ում ավանդաբար փետրվարին անցկացվող տնտեսությունների ղեկավարների հաշվետու-ընտրական ժողովների ժամանակացույցի հետ, և ժողովում ներկայացվեց Լեոնային Ղարաբաղը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու մասին Հռչակագիրը, որն ամենուր հավանության արժանացավ: Այդ գործընթացը նոր հույսեր արթնացրեց մարդկանց մեջ՝ Արցախի հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու գործում: Կարճ ժամանակահատվածում շրջանի բոլոր կուլեկտիվներում անցկացվեցին ժողովներ, որտեղ կանայք ևս ելույթներով հանդես եկան ու առաջարկեցին դիմել Կենտրոնին՝ հիմնահարցին արդար լուծում տալու խնդրանք-պահանջով: Միաժամանակ շարունակվում էր ստորագրությունների փաթեթների հոսքը Մոսկվա: Հաղորդից ստորագրությունների փաթեթը Մոսկվա ուղարկվեց 1988թ. հունվարին: Այս անգամ ստորագրահավաքի կազմակերպմանը մասնակցում էր 66 մարդ, որոնցից 20-ը՝ կանայք: Այնուհետև վերջիններիս մասնակցությամբ Հաղորդում տարածվում են «Ղարաբաղը բռնությամբ Ադրբեջանի մաս չի կազմի», «Ղարաբաղը կազատագրվի ամեն գնով, ինչ էլ որ լինի», «Սահմանադրությունը ժողովրդի համար է, ոչ թե ժողովուրդը՝ Սահմանադրության», «Նախիջևանը օրինակ է Ադրբեջանի վարած քաղաքականության մասին» բովանդակությամբ կարգախոսներ¹⁸:

Ադրբեջանի Կոմկուսի կենտկոմը որոշեց շարժումը խեղդել, և 1988-ի փետրվարի 11-ին Ադրբեջանի ԿԿ կենտկոմի ներկայացուցիչները ժամանեցին Արցախ՝ կուսակցական ակտիվի նիստեր գումարելու նպատակով, կուսակ-

¹⁷ Բեգլարյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 87:

¹⁸ ԼՂՀ ՀՇԱ, ֆ.1, ց.3, գ. 24, թ.6:

ցական կազմակերպության միջոցով շարժումը կասեցնելու համար: Նրանք պահանջեցին ԼՂԻՄ-ը ՀԽՍՀ-ին վերամիավորելու պահանջը դատապարտող որոշումներ կայացնել:

Հարկ է նշել, որ նրանց այդ նախաձեռնությունն արդյունք չտվեց, ավելին, նպաստեց շարժումը համաժողովրդական բնույթի վերածվելուն: Ակտիվի մասնակիցները դատապարտեցին Ադրբեջանի վարած գաղութային քաղաքականությունը և վճռականորեն հայտարարեցին պայքարը շարունակելու մասին:

Փետրվարի 12-ին Ադրբեջանի ԿԿ կենտկոմի երկրորդ քարտուղար Վ. Կոնովալովը, ժամանելով Ասկերան, որոշ քայլեր ձեռնարկեց, սակայն նրա առաքելությունը տապալվեց¹⁹: Նույն օրը Ասկերանում հանրահավաք կազմակերպվեց, որտեղ ելույթ ունեցող կանայք մերկացրին Ադրբեջանի իշխանությունների հակահայ քաղաքականությունը: Այստեղ հանրահավաքն անցկացվեց ցուցապաստառով՝ «Կեցցե Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումը Հայկական ԽՍՀ-ին»:

Փետրվարի 12-ին Հաղրուօ և Մարտունի շրջկենտրոններում տեղի ունեցան այդ շրջանների բնակչության առաջին զանգվածային ցույցերը, որոնցում առաջ էր քաշվում մարզը Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու պահանջը: Փաստորեն, Բաքվից եկած էմիսարների ճնշումները մարզի կուսակցական և պետական մարմինների աշխատակիցների վրա արդյունք չտվեցին:

Հաղրուօում ևս կուսակցական ակտիվի ժողովը տապալվեց, հետո կայացավ առաջին հանրահավաքը, որտեղ ընթերցվեց Հռչակագիրը²⁰: Այս ամենը կազմակերպվում էր նախաձեռնող խմբի ջանքերով, որի ղեկավարներից էր Նելլի Կասպարովան (ռուսաց լեզվի ուսուցչուհի): Նա մեկն էր այն գլխավոր գործող անձանցից, ովքեր կազմակերպում էին նամակների, հանրագրերի հոսքը Մոսկվա, իսկ փետրվարի 12-ին ակտիվ աշխատանք տանում կուսշրջկոմի պլենումում Հռչակագրի ընդունման, ապա և հաջորդ օրը մարզային իշխանությունների կողմից այդ փաստաթղթի օրինականացման ուղղությամբ: Նրա համախոհների շարքերում մեծ թիվ էին կազմում հաղրուօցի կանայք²¹:

Փետրվարի 12-ին Մարտունու շրջանում կայացած առաջին զանգվա-

¹⁹ «Բերդ», Ասկերան, 2010, 18 փետրվարի:

²⁰ «Լուսարար», Ստեփանակերտ, 2013, 11 փետրվարի, թիվ 2-3:

²¹ «Դիզակ», Հաղրուօ, 2007, 12 փետրվարի:

ծային հանրահավաքում ելույթ ունեցան Ռիտա Գևորգյանը (Մարտունու կենտրոնական գրադարանի տնօրեն) և Սիլվա Խաչատրյանը (լրագրող), որոնք ևս մեկ անգամ արտահայտեցին արցախցիների կամքը և պահանջեցին շարունակել սկսած գործը հանուն նպատակի: Այնուհետև Իրինա Մանասյանը ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին վերամիավորելու մասին Հռչակագրի ռուսերեն օրինակը ներկայացրեց հանրահավաքի մասնակիցներին²²: Հետագայում Ռիտա Գևորգյանը, անդրադառնալով այդ օրերի դեպքերին, վկայում է. «Այդ տարիներին ես աշխատում էի շրջանային կենտրոնական գրադարանում... Ակտիվորեն սկսեցինք թռուցիկներ տարածել, որոնք մեզ էր տալիս Վոլոդյա Խաչատրյանը: ...Թռուցիկները ընդունվում էին մեծ ոգևորությամբ, և դրանք մեծ նշանակություն ունեցան մասսաներին համախմբելու, շարժման մեջ ընդգրկելու համար: Այնուհետև սկսվեցին ստորագրահավաքները, հեռագրերի տեքստերի ձևակերպումը, որում կարևոր դերակատարություն ունեին Անգելինա Հովսեփյանը և Սիլվա Բալայանը... Հաճախակի էինք հանդիպում Հադրութի մեր համախոհների հետ... Մինչև փետրվարի 12-ը գործում էինք անլեզալ, խիստ գաղտնի պահելով մեր գործունեությունը, սակայն իրադարձությունները շատ արագ էին զարգանում, և որոշվեց 1988թ. փետրվարի 12-ին ժամը 5-ին ցույց կազմակերպել... Նշված ժամին աշխատավորական կոլեկտիվները շարժվեցին դեպի հրապարակ... Մեզ արդեն ոչինչ արգելակել չէր կարող, շարժվում էինք առաջ: Հայտնի էր միայն, որ ժողովրդին այլևս կանգնեցնել հնարավոր չէ»²³: Վերջինիս վկայություններից հայտնի է դառնում, որ 1988թ. սկզբներին շարժումն աստիճանաբար համաժողովրդական բնույթ էր ստանում, իսկ նրա ակունքներում կանգնած կանայք անում էին ամեն ինչ: Նկատենք, այդ օրերին կանանց անմիջական մասնակցությամբ կազմակերպված աշխատանքներ էին իրականացվում նաև Մարտակերտում: Այստեղ աշխատանքներն ավելի ծավալուն բնույթ ունեին: Լինելով մարզի ամենամեծ շրջանը՝ Մարտակերտի ակտիվիստները ստիպված էին հիմնական աշխատանքները տանել գյուղերում, որտեղ հաճախակի էին տեղի ունենում գաղտնի ժողովներ:

Ադրբեջանի իշխանությունների նպատակներն ու բոլոր նախաձեռնությունները ձախողվեցին, և փետրվարի 12-ից մարզի հայ բնակչության պայքարը դարձավ զանգվածային:

²² ԼՂՀ Մարտունու շրջանային արխիվ (ՄՇԱ), ֆ.1, ց.1, գ. 10, թ.11:

²³ «Ամարաս», Մարտունի, 2006, 15-31 հունվարի:

Հարկ է նշել, որ շարժման ընդհատակյա փուլում ազգային-ազատագրական գործընթաց ներառված կանայք մեծապես նպաստեցին, որպեսզի շարժումը վերածվի համաժողովրդական պայքարի:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Քննության առնելով 1985 թվականից մինչև 1988 թվականի սկիզբը ընկած ժամանակահատվածում կանանց դերը՝ միանշանակ կարելի է ասել, որ նրանք առանձնակի եռանդ ու մասնակցություն ցուցաբերեցին և մեծ դերակատարություն ունեցան համազգային գործում: Իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց տվեց, որ այն պահից սկսած, երբ ԽՍՀՄ-ում «վերակառուցման» քաղաքականությամբ պայմանավորված փոփոխությունների հետևանքով սկիզբ առավ արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլը, կանայք, մասնակից դառնալով այդ ամենին, դեռևս ընդհատակյա փուլում ընդգրկվեցին նախաձեռնող խմբերի կազմում և նպաստեցին, որպեսզի շարժումը վերածվի համաժողովրդական պայքարի: Դա նախ և առաջ իրականացվեց լայն բացատրական աշխատանքով մարզի էթնիկ հայ բնակչության շրջանում: Այնուհետև դրան հաջորդեց հանրագրերի հոսքը Մոսկվա՝ խորհրդային ղեկավարությանը, ապա 1988-ի փետրվարին՝ առաջին բազմամարդ հանրահավաքները, ցույցերը, երթերը: Այդ ամենին միացած կանայք, առաջ մղելով Արցախի հիմնահարցը, խորհրդային կայսերապետության վերադաս մարմիններից պահանջեցին այն լուծել ժողովրդավարական պահանջներին ու ազգերի ինքնորոշման սկզբունքներին համապատասխան:

1988թ. Ղարաբաղյան շարժման ժամանակ Արցախի կանայք իրենց դրսևորել են ոչ միայն որպես պայքարի գաղափարախոսներ և նրա կրողներ, այլև որպես հայրենիքի պաշտպաններ:

Հիշյալ շրջանում նրանց գործունեությունը հիմնականում դրսևորվեց քարոզչական աշխատանքներում, որի շնորհիվ ընդհատակյա շարժումը վերածվեց համաժողովրդականի:

Քանալի բառեր - բարեփոխումներ, շարժում, ազգային, կանայք, հանրահավաք, քաղաքականություն, ստորագրահավաք, պայքար, ժողովուրդ, «Վերակառուցում»:

УЧАСТИЕ ЖЕНЩИН В ПОДПОЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПЕРИОД АРЦАХСКОГО ДВИЖЕНИЯ (1986-1988ГГ.)

ИСКУИ АВАНЕСЯН

В 1980-х годах глубокий экономический и политический кризис в СССР заставил осуществить в стране экономические и политические реформы, что не только не улучшило экономическую ситуацию в СССР, но и в конце 1980-х годов ухудшило социально-экономическое положение страны. В ходе реконструкции национальным вопросам придавали особую ценность, и они выдвинулись на первое место в Арцахе, где борьба, в целом, не переставала.

Пропагандистские работы, направленные на воссоединение НКАО с Арменией, активизировались, особенно, летом 1986 года.

Рассматривая роль женщин в период с 1985 по 1988 гг., однозначно можно сказать, что они проявили особый энтузиазм и участие и сыграли большую роль в общенациональном деле. Анализ событий показал, что с того момента, когда в СССР в результате изменений, обусловленных политикой “Перестройки”, начался новый этап национально-освободительной борьбы арцахцев, женщины, участвуя в этом деле, еще на подпольном этапе вошли в состав инициативных групп и способствовали тому, чтобы движение превратилось во всенародную борьбу. Это прежде всего было осуществлено широкой разъяснительной работой среди этнического армянского населения. Затем последовал поток петиций в Москву – советскому руководству, а в феврале 1988 года начались первые многолюдные митинги, демонстрации, шествия. Присоединившиеся к этому делу женщины, продвигая карабахскую проблему, требовали от вышестоящих органов советской власти решить ее в соответствии с демократическими требованиями и принципами самоопределения наций.

В 1988 г. в Карабахском движении женщины Арцаха проявили себя не только в качестве носителей идеалов и организаторов борьбы, но и как защитницы отчизны.

В упомянутый период их деятельность, в основном, проявилась в агитационных работах, благодаря которым подпольное движение превратилось в общенародное.

Ключевые слова – реформы, движение, национальный, женщины, демонстрация, политика, подписи, битва, народ, “Перестройка”.

WOMEN IN THE ARTSAKH MOVEMENT AT THE UNDERGROUND STAGE (1986-1988)

ISKUHI AVANESSYAN

Despite the fact that In the 1980s the economical and political crisis in USSR called for reforms, the situation was worsening especially in the second half of the 1980s. National issues throughout USSR acquired a specific significance in the years of the “Perestroyka”. Artsakh’s struggle to unite with Armenia or get independence then occupied the foreground. In fact, the struggle had started and never stopped since the creation of the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) in Azerbaijan SSR in 1923.

By studying the role played by Artsakh women in the national movement in the period from 1985-1988 it can be unambiguously noted that their extraordinary enthusiasm and spirit all through has given renewed vitality to the movement. At the rise women got involved with the Artsakh underground and then helped to transform it into a national movement.

At the beginning of the movement different steps were undertaken to contribute to the people’s information on the issue. Petitions for reuniting with Armenia to the Soviet Leaders followed, and then in February 1988 the first crowded meetings, demonstrations and marches took place.

The women participating in all these movements demanded from the higher authorities of the Soviet Empire to solve the problem in accordance with the cardinal principle in modern international law, the right of nations to self-determination.

During the Karabakh movement, started in 1988, Armenian women were among the ideologists, organizers, public and political figures, and defenders of their Motherland as well.

Key words – reforms, movement, national, women, demonstration, politics, collection of signatures, struggle, people, “Perestroyka”.